

11. óra (1): A szókincs fejlődése, szóképzés

1. A szó fogalma, a lexikon és a lexikai elemek

A szó fogalma: fonológia, morfológia, szintaxis, szemantika

Szó: hangalak + jelentés (szemantikai mező): önkényes kapcsolat

Kivétel: hangutánzó és hang(ulat)festő szavak (hangszimbolika; onomatopoeia = hangutánzás)?

Szókincs/lexikon: a nyelv önkényes komponensének a gyűjteménye.

Lexikai elem (lexéma): a jelentése nem következik a komponensek jelentéséből (nem kompozicionális): pl. 1. morfémák (tövek, ragok; kötött vs. szabad morféma), 2. képzett és összetett szavak (általában), 3. állandósult kifejezések (multi-word lexeme).

Kutatása: kultúrtörténet (nem-nyelvészeti tényezők) vagy nyelvészet (szabályosságok)?

2. A szókincs változásának (fejlődésének) okai és módjai

A proto-nyelv szókinccse: rokon nyelvekkel való összehasonlításból (rendszeres hangmegfeleltetések + a feltételezett proto-nyelv idejében feltételezhető kultúra)

Változás okai: 1. Új fogalmak, tárgyak, társadalmi jelenségek...

2. Szomszédos nyelvekkel való kölcsönhatás és más szociolingvisztikai jelenségek (dialektális szavak, magasabb státuszú rétegnyelvek hatása, divathullámok...).

3. A szókincs szavainak egymásra hatása, a hangalakok és a jelentések szintjén is:

a. Analógiás hatások: pl. Sg. 1 proto-héber *-tu > BH -ti*

b. Szerkezetek átértelmezése:

A *ha-* névelő átértelmeződése vonatkozói értelmű kötőszóvá:

(1) *ha-yeled ha-kotev*

(2) *ha-yeled ha-kotev mixtav*

(3) *ha-yeled ha-kotev et ha-mixtav*

(4) *yeladim, ha-kotvim mixtavim, rocim kelev*

(5) *yeš yeladim ha-mesaxkim ba-derev*

Megkötés, ami IH-ben is megmarad: a mellékmondat csak jelen időben.

IH szubsztenderd: a „to have” birtoklást kifejező szerkezet (*jes li 'van nekem'*) accusativust ad:

szubsztenderd: *jes li ha-szefer ha-ze* 'megvan nekem ez a könyv'

szubsztenderd: *jes li et ha-szefer ha-ze*

c. Lexéma szemantikai mezőjének változása:

jelentésbővülés: *olam* (BH: 'örökkévalóság', RH: 'világ, örökkévalóság')

jelentésszűkülés: *jasav* (BH: 'ül, lakozik', IH: 'ül')

jelentésmódosulás: *soter* (BH: 'felügyelő', IH: rendőr); *nin* (BH: 'fiú', IH: 'dédunoka'), *dat* (LBH: 'törvény', MedH végétől: 'vallás'), *szár, naszi*

jelentéshasadás: *zman/et/moed* (LBH: 'idő(pont)'); ModH: *zman*: 'idő' (hétköznapi regiszter), *et*: 'idő' (választékos regiszter), *moed*: 'ünnep, különleges időpont')

Új szó beillesztése a nyelv szerkezetébe: meddig feszítheti a nyelv szabályait?

1. fonológiai megszorítások: fonémakészlet (*rechoy Csercsil*), fonológiai szabályok alkalmazása (*piloszofija* vs. *filoszofija*; RH *ictadjion, aplaton*; vs. IH *sztira, pluga*).
2. Morfológiai rendszerbe illesztés (többes szám; igék: *lisloach faksz* vagy *lefakszesz*)
3. Szintaxis: kapjon például nyelvtani nemet

3. A héber szó lényege: a gyök? „Nem-konkatenatív” vagy „templatikus” morfológia

Három vagy több gyök: hosszú fejlődési folyamat után jutott el ide a középkori héber nyelvtanítási hagyomány (ld. pl. Rasi). Lehetséges modern érvek a gyökök léte ellen:

- Mi itt a gyök? *rum* 'emel' → *truma* 'adomány' → *litrom* 'adományoz'
ed 'tanú' → *teuda* 'dokumentum' → *letaed* 'dokumentál'
- Mássalhangzókapcsolatok megmaradnak: *faksz* → *lefakszesz* (**lefakesz*)

A gyökök pszicholingvisztikai realitása: pl. Joseph Shimron: *Word Decomposition in Hebrew as a Semitic Language*, in: E. Assink and D. Sandra (eds.): *Reading Complex Words*, Kluwer, 2003, pp. 93-110.

4. Szavak átvétele

LBH: akkád (pl. hónapnevek), perzsa (pl. *zman*, *dat*, *pardesz*), arámi, görög (pl. *apirjon*)

RH: arámi (*klal* 'szabály', *saa* 'óra'), görög (*bulé* 'városi tanács', *paraklet* 'védőügyvéd'), latin (*livlar* 'írnok'), akkád (*get* 'válólevél': sumer >akkád >arámi >héber; *daf* 'lap'), perzsa (*gizbar* 'kincstáros', *vered* 'rózsa'),...

MedH: arab (*merkaz* 'központ', *handasza* 'mérnök'), arámi...

ModH: európai nyelvek, arab, zsidó nyelvek... + héber korábbi korszakai és arámi

- latin („angol”) ábécé betűinek a neve.
- *problemati*: átvett szavak + -i képző biztosítja, hogy melléknév maradjon
- *fiktivi*: u.a.; ráadásul, a szó elején megmarad az [f] hang, nem kap dages lenet
- *falafel* (arabból), *šnicel* ('rántott hús'): kultúrszavak, a fogalommal együtt érkeznek
- arab és zsidó nyelvek: kevésbé érzik tekintélyesnek, ezért ezekből a nyelvekből inkább az alsóbb regiszterekbe vesznek át szavakat. Pl. a szlengbe és a családon belüli nyelv regiszterébe. Utóbbira példa a jiddis –le kicsinyítőképző átvétele: *Szarale* 'Sáríka', *Chanale* 'Hannácska' (NB: a héber szóhoz jön a jiddis eredetű képző, mert jiddisül *Szorele* és *Chanele* lenne!)
- bibliai héb. *av* ~ arámi *aba* > héber *aba* 'apu' > *abale* 'apuci'
- Idegen minták és a belső szóképzés kombinációja:
 - beynleumi* 'nemzetközi' < *beyn* + *leumi* = *inter* + *national* (tükröfordítás)
 - mivrešet* 'kefe': új gyök az angol brush-ból + miCCeCet *miskal* + *begad*-kefat szabály
 - aviron* 'repülő' (régies): (görög >) RH *avir* 'levegő', de v.ö. francia 'avion'?
 - tirasz* 'kukorica': (Bibliában Jafet fia = Talmud szerint *Beit Tarjaki* = haszkala idején Törökország), v.ö. magyar *törökbúza* (német, jiddis, olasz nyelvekben is van/volt ilyen alak).

5. Belső szóalkotás jelentésmódosulással (ld. példákat fent is)

ModH: Régi szavak új jelentésben: *xešmal* 'borostyán (?)' (Ezékiel 1) > 'elektromos áram'

6. Belső szóalkotás morfológiai eszközökkel (szóösszetétel, szóképzés...)

6.1. Szóösszetétel: héber esetén *constructus*-os szerkezetek, nem transzparens jelentéssel:

bét szefer 'iskola' *bét xolim* 'kórház' *tapuax adama* 'krumpli'
Ezek néha összeolvadnak egy szóvá: *yošev ha-roš* > *ha-yoševroš* 'elnök, ügyvezető'
MedH: plur. *batei knesjot*

6.2. Miskal-ok: „valódi” sémi megoldás; számuk folyamatosan nő héber nyelvtörténet során.

CaCC-an: foglalkozás, embertípus: *rakad* 'táncol' > *rakdan* 'táncos', *šeker* 'hazugság' > *šakran* 'hazudozós'

Reduplikáció (reduplikatív miskal): *adom* 'piros' > *adamdam* 'piroskás'

Prefixum a gyökben (ld. *šafel*): RH *avad* 'dolgozik' > *šičbed* 'meghódít, rabszolgaságba hajt'

ModH *katav* 'ír' > *šixtev* 'újraír', ModH *he'etik* 'lemásol' > *šičtek* 'sokszorosít'

Deverbális főnévképzés: Nomen actionis (sem peula)

Qal: *ktivá*
Nifal: *hikkatvut*
Piel: *kituv*
Hifil: *haktava; hektev* (*hamšaxa, hemšex* 'folytatás' – de más a jelentés)
Hitpael: *hitkatvut*

Denominális igeképzés:

telefon > *tilfen* 'telefonál' *neutrali* > *nitrel* 'neutralizál'
ivrit > *ivret*, *ibber*, *ivrer* 'héberesít'
pisztur 'pasztörizálás' *lekatleg* 'katalogizálni'
nocri > *lehinacer*, *iszlam* > *lehitaszlem*, *šomroni* > *lehištamren*
transzfer > *letranszfer*: 6 mássalhangzó!
kategor 'ügyész, vádló' > *lekatreg* 'vádol': metatézis (már a misnai héberben is!)
Mit jelent: *dipresd*, *tirped*, *nirmel*, *fikszesz*?

6.3. Szóképzés: a sémi morfológia sajátos megkötéseivel

Ősi képző: *-i* szuffixum: melléknévképzés, főleg földrajzi neveknel:

jehudi – 'Júda-beli > zsidó' (ld. Eszter könyve 2,5, stb.)
parszi 'perzsa', *jiszraeli* 'izraeli', *yerušalmi* 'jeruzsálemi', *hungari*,...

Nem földrajzi neveknel is: *kicon* 'széle vminek, szélső' > *kiconi* 'szélsőséges', *dat* 'vallás' > *dati* 'vallásos'

Az *-ut* képző a RH-ben jelenik meg (arámi hatás). Elvont főnevet képez: *jahadut* 'zsídóság';

rabanut 'rabbinátus'. Néhány érdekes példa:
kama 'mennyi?' > MedH *kamut* 'mennység' (tükörfordítás), *éx* 'hogyan' > MedH *éxut* 'minőség'
ma 'mi?' > MedH *mahut* 'mibenlét' (a [h] az írásképből!)
ze 'ez' > ModH *zehut* '(személy)azonosság', *ziha* 'azonosít' (a [h] az írásképből!)

kartisz 'jegy' > *kartiszija* 'tizenegyes gyűjtőjegy (buszra)'

Indoeurópai átvételek az IH-ben:

a. Prefixumok:

<i>chad-</i>	'mono-, uni-'	<i>chad-masmai</i>	'egyértelmű'
<i>du-</i>	'bi-'	<i>du-sziax</i>	'párbeszéd'
<i>tlat-</i>	'tri-'	<i>tlat-memadi</i>	'három-dimenziós'
<i>i-</i>	tagadás (főnévből főnév)	<i>i-cedek</i>	'igazságtalanság'
<i>bilti-</i>	tagadás (melléknévből melléknév)	<i>bilti-muvan</i>	'érthetetlen'
<i>xoser-</i>	hiány (főnévből főnév)	<i>xoser-mayim</i>	'vízhiány'
<i>baal-</i>	tulajdonsággal rendelkező (f.n. >m.n.)	<i>baal-nisayon</i>	'tapasztalt'
<i>xaser-</i>	tulajdonság hiánya (f.n. > m.n.)	<i>xaser-nisayon</i>	'tapasztalatlan'

Határozott névelő hova jön? Melléknév neme? *ha-i-cedek*, *ha-bilti-muvan*, *xoser-ha-mayim*, *xaser-ha-nisayon* / *xaseret-nisayon* / *xasré-nisayon* / *xasrot-nisayon*

b. Szuffixumok:

-izacija 'izáció' (*tlat-icurizacija* 'háromgyökbetűsödés')
-nyik valahova tartozó személy *kibbucnyik*, *likudnyik*, *dzsobnyik*,...

c. Szóösszetétel, szóösszevonás, rövidítések

migdal 'torony' + *or* 'fény' → *migdalar* 'világítótorony'
tapuax 'alma' + *zahav* 'arany' → *tapuax zahav* 'narancs' → *tapuz* 'narancs'
ramzor 'közlekedési lámpa' < *remez* 'jel' + *or* 'fény'

d. Rövidítések kreatív használata és továbbképzése IH-ben:

Tora, *Neviim*, *Ktuvim* = *Tanach* > *tanachi* 'bibliai'
Din ve-chešbon = *duach* 'beszámoló' > *ledaveach* 'beszámol'
din 'ítélkezés', *ve* 'és', *xešbon* 'számla' → *din ve-xešbon* 'beszámoló, jelentés' → *duax* u.a. →
diveax (*ledaveax*): 'jelentést tenni'

Szavak etimológiája, melyik korból származik, hogyan változott a jelentése?

- BDB, KB: bibliai szókincs (sémi eredetű szavak megfelelői más nyelveken, ókori átvételek, a bibliai héber különböző korszakai,...)
- Even-Sosan: a négy nagy nyelvtörténeti korszak (= csillag, karika,...) közül mikor milyen alak létezett, és mit jelentett. Új kiadás: megfelelő alakok más nyelveken is (héber betűkkel átírva).

Ernest Klein: *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English:* jelentések a négy korszakban + további érdekes információk a szó eredetéről.

11. óra (2): Szociolingvisztika és nyelvváltozás

Javasolt irodalom: Ronald Wardaugh: *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.

1. Több nyelv egy közösségen belül

Diglosszia (poliglosszia): egyszerre két (több) nyelv is jelen van egy közösségben. Általában a két nyelv társadalmi státusza különbözik egymástól.

Kétnyelvűség (többnyelvűség): egy személy több nyelvet beszél (L1 vs. L2 nyelvelsajátítás).

Kódváltás, kódkeverés: egy megnyilvánuláson belül több nyelv jelenik meg. A kódkeverés nem véletlenszerű, még ha egyetlen mondaton belül is történik: a téma, a kommunikációs helyzet és a nyelvtani szerkezetek egyaránt meghatározzák a kódváltás lehetséges helyét.

BH : héber és arámi (főleg LBH)

Misna : héber szövegben (nagyon) ritkán arámi idézetek

Talmud : arámi szövegben (nagyon) gyakran héber idézetek

Középkor : judeo nyelv + héber + arámi

Az aráminak van a legmagasabb presztízse, mert sok tanulást feltételez.

„Héber-arámi rabbinikus keveréknyelv?” – valószínűleg nem, mert a rabbik tudták, hogy különböző nyelveket használnak, de a stílus követelte meg a kódváltást.

IH : 1. bevándorlók ; 2. angol szavak gyakori beszúrása

Funkcionális diglosszia: a két kód funkciója is jól elkülönül egymástól. Tipikus eset: írott nyelv (amit nem beszélnek) vs. beszélt nyelv (amit nem írnak le). Példa: középarámi, arab, perzsa, görög. Mikor volt beszélt nyelv a héber? Mikor volt csupán írott nyelv?

2. Az ún. zsidó nyelvek

Nem keverék-nyelvek, hanem önálló nyelvek, saját jogon, „szokatlan” külső hatásokkal!

Ókor: arámi (pl. Ny-arámi: palesztinai zsidó arámi; K-i arámi: talmudi arámi; kurd-perzsa zsidók egyes csoportjai által beszélt modern arámi dialektusok), judeo-görög (XX. századig: jevanit), judeo-latin

Három fázis / lehetőség:

1. Alapnyelv zsidó szociolektusai: zsidók átveszik a helyi nyelveket + saját hozomány (héber-arámi, korábbi zsidó nyelvek) + valamennyi belső fejlődés: judeo-francia, judeo-olasz (dialektális jellegzetességek „elcsúsúzása”), judeo-provanszál, jevanit, judeo-berber, judeo-modern arámi, judeo-tat, judeo-szláv, ma: judeo-amerikai angol,... + karaita nyelv (török-tatár nyelvcsalád)
2. A judeo-nyelvet héber betűkkel leírják, és önálló irodalmi hagyomány alakul ki. Más kultúrkör és más írásforma, ezzel lehetőség az irodalmi forma kötöttségeitől (ld. funkcionális diglosszia: irodalmi nyelv vs. beszélt dialektusok) való elszakadásra: **judeo-perzsa, judeo-arab**; Rasi-francia. (A perzsa / arab / francia nyelvtörténet fontos forrásai: az eltérő írásrendszer miatt információ a kiejtésre nézve + a beszélt nyelvről információ, az irodalmi nyelv kötöttségeitől függetlenül.)

3. Vándorlás során magukkal viszik és megőrzik a zsidók a judeo-nyelvet: az alapnyelv és a judeo-nyelv külön ágon, két különböző nyelvvé fejlődik tovább (archaikus elemek megőrzése + eltérő külső behatások + eltérő belső folyamatok): **jiddis, ladino**:
„*Raboysay, mir veln bentshn!*” – *zogt der tate*.

Példa: a jiddis (a germán nyelvcsalád önálló tagja, a német *rokona*) komponensei:

- germán: középfelnémet (alap) + modern német átvételek + angol (XX. század)
- héber, arámi (kezdeti átvételek, majd folyamatos átvétel)
- korábbi zsidó nyelvek: ófrancia, óolasz, judeo-görög,... (korai)
- szláv: lengyel, orosz,... (a némettől való elszakadás után)
- belső fejlődés

3. Földrajzi változatok: dialektusok

Ókor: észak vs. dél? Júda vs. Galilea?

Középkor: a környező nyelvek hatásai

IH: minimális

4. Társadalmi csoportok, rétegek szerinti nyelvváltozatok: szociolektusok

IH-ben pl. keleti (szfárádi) eredetű zsidók: *ajin, chet-chaf*, stb.

5. A kommunikációs helyzettől függő nyelvváltozatok: regiszterek, stílusok

Beszélt nyelv (formális vagy informális-e a helyzet), irodalmi nyelv (műfaji sajátosságok)

MedH: különböző műfajok nagyon eltérő nyelvezete

IH: Katonai nyelv, argo, szleng

Regiszter: „olyan szótári egységekből álló kollekciók, amelyeket különböző foglalkozási vagy társadalmi csoportokkal kapcsolunk össze” (Wardaugh 1995:48).

Különböző nyelvek hatása különböző regiszterekre: Ora (Rodrigue) Schwarzwald: The Components of the Modern Hebrew Lexicon: The Influence of Hebrew Classical Sources, Jewish Languages and Other Foreign Languages on Modern Hebrew (in Hebrew, with English abstract), Hebrew Linguistics, 39 (1995):79-90.

6. Udvariassági formák

BH: „a te szolgád”

IH: magázás = harmadik személy (ritka, inkább vallásos közösségekben)

7. Nyelv és a társadalmi nemek

Sex: biológiailag determinált nem. Gender: társadalmilag konstruált nem.

8. Nyelvtervezés: a héber nyelvújítás és a héber nyelvi akadémia szerepe vs. spontán fejlődés

9. A nyelv változását elősegítő tényezők:

- A nyelv belső tényezői: analógiás vonzás, egyszerűsödésre való törekvés, a kifejezőerő növelése, a félreérthetőség csökkentése, tanulhatóság stb.
- Külső (szociolingvisztikai) tényezők: szomszédos nyelvek érintkezése, magasabb presztízsű formák elterjedése (pl. kanonizált irodalmi művek és a média szerepe), földrajzi és társadalmi mobilitás, stb.